

O MUHADŽIRSKOJ ETICI SABURA

Esko Muratović

As a kind of scientific and philosophical challenge, going beyond both individual and collective psychological characterization, the presentation of the ethics of sabr is focused on the interpretation and understanding of human perseverance and moral strength – to enter in a conceptual and rational way, through mental reasoning, logical coherence and hermeneutic verifiability, into an unexplored field of historical aspects of the state and greatness of the spirit of the Bosniak man, through which we focus not only on managing our own past, but also perceiving the conscious existential paradigms of survival. Although thought as an attitude about something or an attitude in itself can never be complete, it addresses memory as experiential, historically accumulated knowledge, intending to clarify, with the mediation of historical science, the human moral and ethical world within limits of epistemological views.

Shodno ukupnom epistemološko-civilizacijskom nasljeđu, uz ethos bivstvovanja i etičko-humanističke vizure mislilaca iz raznih društveno-povijesnih konteksta tumačenja i razumijevanja ubaštinjenog nasljeđa, u ovom tekstu se tretira jedna, posve, specifična tematika – etika sabura, koja, poput mnogih drugih etika, svoju izvornost i snagu jednim dijelom

crpi, upravo, iz religijsko-moralnog konteksta bitisanja bošnjačkog naroda. S druge strane, u viševjekovnom preklapanju i proživljavanju individualnog i društvenog muhadžirskog iskustva raskriva se jedinstvena etička kodificiranost kao moralno-djelatna predisponiranost, koja se u svojoj povijesnoj egzistencijskoj profilaciji saobražava, odražavajući egzistencijski unikatnu moralnu fenomenologiju kao refleks snage, ne samo unutrašnjih dimenzija ljudske ličnosti ili ispoljavanja sposobnosti i mudrosti u momentima najvećih iskušenja, kada je bila u pitanju odbrana života, obraza i duše, već i svojevrsne univerzalizacije ljudskih mogućnosti. I dok nam historijska pamćenja kazuju da se život odavno povinovao principima gospodarenja i potčinjavanja..., muhadžirska odricanja imala su visoku cijenu: iskustveni svijet ljudskih drama vezan je za odlazak u obećanu zemlju – s jedne strane, on je suprotstavljanje usudu vremena, a s druge – njegovo potčinjavanje, gubitak dostojanstva i umnosti, pristajanje na poslušnost, kada su simboli narastajuće krize bili prisutni u svim sferama ljudskog života.

Etika sabura, u toj konstelaciji njenog novog-starog tumačenja i razumijevanja, čini jedan od temelja *ethosa* nacionalnog predstavljanja i iskazivanja, koja u svojoj značenjsko-aksiološkoj iskristalisanosti vrhuni vrijednosti i domete, koliko duhovno-identitetske, utoliko nadasve i istinske ljudske simbolike; a onda je i muhadžirska etika sabura indukovana etnohistorijskom kodificiranošću bošnjačkog čovjeka koja se pretače u djelatno-moralni svijet ljudskih situacija, i kao takva, ne samo da je neodvojiva od drugih ljudskih, etičkih vrijednosti, već i često nadilazeći običajnosti morala, afirmiše iskonske mogućnosti čovjekovog generičkog bića. Kao iskonska vrijednost duha bošnjačkog čovjeka, etika sabura je prva i posljednja brana i utvrda ljudske duše i srca.

Tu se, pored gotovo stoljetnjeg procesa iseljavanja, uz neizostavno prisutnu težnju ka održivosti nacionalne identifikacije i njene emancipacije, nameću i pitanja: da li se sa nedostatnostima logičkog nihilizma same historiografije, evidentnim u misaonoj nadgradnji u odnosu na ono „što je i kako bilo“, uopšte i mogu „dovršiti“ historijski procesi ili će nas „balkanski lonac“ budućih povijesnih neizvjesnosti i nepoznanica iznova vraćati usudima stradanja i opstajanja? Da li, u tom smislu, načelni društveni i institucionalni okviri i obziri mogu garantovati da se u totalitetu ljudskih relacija, posredstvom institucija ili mimo njih, uopšte i može poistovjećivati i graditi reflektovana moralnost, pravednost i kolektivizam u postojećim i budućim državno-političkim tvorevinama? I napokon, da li nam svijest o tome treba sugerirati drugačije upute, pristupe i metode koje bi objasnile suštinu simbolike egzistencije opstojnosti i vitalističkih pogleda jednog proganjanog i ugnjetavanog naroda?

U dehumanizovanom svijetu taj muhadžirski usud i put jeste i traganje ka uspostavljanju svog identiteta, slobode i mira. A onda dolazimo i do ***muhadžirske etike sabura***, kao jednog zasebnog fenomena u iskušavanju i habitovanju tjelesnog i nadasve duhovnog bića bošnjačkog čovjeka.

Ta granična iskustva progona i puta u neizvjesnost ostavljaju pokoljenjima u amanet nauk da trebaju steći što više historijskih znanja o svijetlim putokazima muhadžirskih staza, što seže u izazove današnjeg opstanka i budućeg opstajanja, uz ono čemu je Bošnjake učio sabur, sa merhametom i gairetom, kad je često bilo potrebno pokazati snagu – kuvet – moralnu čvrstinu i fizičku postojanost, i koračati dalje, sa stavom da se bude poštovan, prihvaćen i uvažen od drugih, ali, ne i po svaku cijenu.

O etici sabura u odnosu na islamsko tumačenje

*Kada Allah Svome robu oduzme neku
blagodat i nadoknadi mu je strpljenjem,
uvijek će to što je nadoknađeno biti bolje
od onoga što je oduzeto.*

(Omer Ibn Abdulaziz)

Osim što je ideal islamskog etičkog učenja u razvijanju zdravog društva i zdrave ličnosti, uz odabir srednjeg puta ispravnosti, sa izbjegavanjem svakog oblika pretjerivanja, onda je i društvena vrlina (*salah*) jedan je od značajnih etičkih izraza u islamu; mada, i pored toga što se ne pojavljuje u Kur'anu, česta su pozivanja na razumijevanje njenog smisla, u skladu sa porukom iz Svete knjige, kako se moralno ispravni muslimani ophode „s onima koje je Allah svojim darovima darivao, vjerovjesnicima, istinoljubivima (*siddikin*), mučenicima (*šehidima*) i dobrim ljudima. (Kur'an 4:69)“¹. *Salih* (u ženskom rodu *salih*a) ili *muslih* jeste onaj koji u praksi primjenjuje *salah*, što se odnosi na moralno ispravne osobe koje rade na sopstvenom razvoju (*islah*) i na razvoju svoje sabraće u vjeri. To je u skladu sa „idealom Kur'ana da razvija zdravu društvenu organizaciju koja će ići srednjim putem ispravnosti izbjegavajući sve oblike pretjerivanja.“² U skladu sa tim, kada se u okvirima islamskog učenja govori o *saburu kao strpljenju* onda govorimo o polovini vjere i u tom smislu jednom od temelja na kojem počiva islam, pa je postojanje svijesti o vrijednosti *sabura* veoma bitno. A kada se govori o karakterologiji Bošnjaka, Muhamed Šestanović navodi:

¹ Espozito, Džon L.: *Oksfordska istorija islama*, CLIO, Beograd, 2002, str. 114–115.

² Šarif, M.M.: *Historija islamske filozofije*, August Cesarec, Zagreb, 1988, str. 176.

„Bošnjaci imaju jedan specifičan kod – moć sabura (strpljenja i trpljenja) prenešena iz islamske duhovnosti. Internalizirana u psihološku strukturu Bošnjaka islamska duhovnost snažnije determiniše ponašanja preko kojih se manifestuju karakterne osobine i tako postaju njihove.“³

Korijen riječi *sabur* znači sprečavanje i lišavanje. Tako bi se *sabr* mogao odrediti, prema uvidima El-Dževzije Ibn Kajjima, kao sprečavanje duše od beznada, sprečavanje jezika od žalopojki, sprečavanje ekstremiteta od udaranja obraza, cijepanja odjeće, isl. Zato se kaže saburiti i osaburiti. Uzvišeni kaže: „Budi strpljiv s onima koji se Gospodaru svome mole...“ (El-Kehf, 28.)⁴ Kao glagolski oblik, ova riječ ima značenje sakupljanja i prisajedinjenja. Strpljiv čovjek prikuplja samopouzdanje i sabira se od beznada. Ako imamo u vidu da se ovaj pojam odnosi i na sakupljanje hrane ili kamenja – to nam govori o njegovoj simbolici vitalističkog i suštinski životnog opstajanja. Iz ovog glagola izvedene su riječi: „biti strpljiv; obavezati se nečime, pobrinuti se za to; naučiti nešto, steći nešto; biti pribran u svađi, primorati se na strpljenje“, navodi El-Dževzije, i sve ove izvedenice (*sabir*, *sabbar*, *musabir*, *mustabir*) upućuju na „izdržljivost, strpljivost i istaknutost u tim svojstvima.“⁵ Sve nam to ukazuje da ovaj glagol ima tri značenja: sprečavanje, žestina i sakupljanje.

³ Šestanović, Muhamed: „Karakterologija Bošnjaka“ (sintetička studija rasprave sa okruglog stola), Institut Ibn Sina, *Znakovi vremena*, Sarajevo, zima-proljeće 2004. Vol. 7, dvobroj 22/23, str. 229.

⁴ El-Dževzije, Ibn Kajjim: *Knjiga uputa za strpljive i zahvalne*, Bookline, Sarajevo, 2005, str. 19. „Glagolsko značenje upućuje na silinu i snagu. *Sabrom* se u arapskom jeziku naziva lijek koji je jako gorak i odvratn. Sam korijen riječi *asbar* ukazuje na razmjere neke velike teškoće. *Sabrom* se naziva i plodna zemlja, zato što je čvrsta i tvrda. Slobodna žena naziva se *ummu sabbar*. Za tešku se stvar kaže *sabūr*, a za oštru zimu *sābara*.“

⁵ Isto, str. 21-22.

U čemu se ogleda suština strpljivosti u islamskom kontekstu razumijevanja riječi *sabur*? Najprije, kao jedna od čovjekovih unutrašnjih snaga koje navode na dobro i ispravno postupanje, *sabur* je duhovna hrabrost i nepokolebljivost u nemirnim situacijama. S obzirom da duša ima, kako navodi El-Dževzije, dvije snage – snagu preduzimljivosti i snagu samokontrole, snagu preduzimljivosti treba usmjeriti ka onome što mu koristi, dok se snagom samokontrole treba suzdržavati od onoga što mu šteti. Ovdje El-Dževzije izvodi zaključak da je strpljenje postojanost razumskih i vjerskih poriva naspram poriva hira i strasti.⁶

Uz iskrenost i bogobožnost, *sabur kao strpljivost* predstavlja skup osobina koje omogućavaju uspješan život svakom pojedincu, jer prisustvo ovih osobina i njihov razvoj omogućavaju usklađivanje čovjekove principijelnosti i sposobnosti normiranja. Hadži-Derviš Spahić kaže: „Strpljivost je izvanredno cijenjeno i pohvalno čovjekovo svojstvo o kojem se u Kur’ani-kerimu govori na mnogo mjesta, što je sasvim dovoljno da se ukaže na vrijednost ove osobine.“⁷ O ovoj lijepoj osobini postoji i veliki broj hadisa; navodimo neke:

„U strpljivosti (saburu) je ovosvjetsko i ahiretsko dobro. Strpljivost je ključ spasa“;

„Strpljivost je u odnosu na iman kao glava u odnosu na tijelo. Nema pravog vjerovanja ko nema sabura“;

„Koga zadesi kakva materijalna nezgoda ili nešto slično, pa to ne podnese (osaburi) strpljivo i nikome se ne potuži, sigurno će mu Allah dž.š. oprostiti brojne grijeh“;

„Najveći je junak onaj ko sebe savlada kada se naljuti, a najbliži Allahu dž.š. je onaj ko oprosti, a ima mogućnost da kazni“.⁸

⁶ Isto, str. 25.

⁷ Spahić, Derviš: *Pouke o moralu i bogobožnosti*, Starješinstvo islamske zajednice BiH, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1986, str. 22.

⁸ Isto, str. 22.

Od svih Kur'anskih citata o strpljivosti navešćemo dva: „Uistinu, onaj ko je strpljiv i oprašta čini velika djela“ (Sura, 43) i „Zaista ćemo vas staviti na kušnju strahom, glađu, umanjivanjem imetka, života i plodova. Obraduj (Muhamedove) strpljive koji, kada ih zadesi kakva nevolja, kažu: ‘Mi smo Allahovi i mi se njemu vraćamo. To su oni na kojima je zadovoljstvo i milost njihova Gospodara i to su oni koji su upućeni na pravi put’ (Bekare, 155, 157). S obzirom na to da etička koncepcija Kur'ana svoju praktičnu teologiju pokazuje u tri aspekta: u temeljnosti, u načelima i u svrsi, kad duhovnost i moralnost čine jedinstvo, onda je etika tu da sprovodi poruku na svijet čovjekovih postupaka, jer „izražavanje strpljenja i praštanje je ispoljavanje hrabre volje i odlučnosti u vođenju poslova.“⁹ U odnosu na različitost životnih situacija, kada se „pohvaljeni sabur“ uzima kao spontano duševno stanje prilikom iskušenja pokuđenih nahoda, on ima više stepena i imena:

~ Ako je to strpljivost od zabranjenih spolnih nagona, onda se naziva čednošću. Suprotno tome jeste bestidnost, blud i nemoral.

~ Ako je to strpljenje od prohtjeva za hranom i nezajažljivosti, tada se naziva skromnošću i zadovoljstvom. Suprotno ponašanje naziva se niskošću i bijednošću.

~ Ako je to strpljivost od širenja govora koji se ne treba širiti, tada se naziva čuvanjem tajne. Nasuprot toga stoji tužakanje, širenje, optuživanje, bestidnost, psovanje, laž ili potvora.

~ Ako se radi o strpljivosti od nepotrebnih stvari u životu, to se naziva umjerenošću. Suprotno se naziva pohlepom. Smirenost je kada je čovjek zadovoljan materijalnim sredstvima koje ima, a suprotno se ponašanje također naziva pohlepom.

⁹ Šarif, M. M.: „Etička učenja Kur'ana“, u: *Historija islamske filozofije*, August Cesarec, Zagreb, 1988, str. 194.

~ Kada je čovjek strpljiv pri naletu srdžbe, to se naziva blagošću, a suprotnost tome jeste ishitrenost.

~ Kada se čovjek odupre brzopletosti, to se naziva staloženost i postojanost, za razliku od lutanja i malodušnosti.

~ Odupiranje nagonu za bjekstvo naziva se hrabrost. Suprotno ponašanje naziva se kukavičlukom ili mlitavošću.

~ Odupiranje nagonu za osvetom naziva se opraštanjem i prelaženjem preko tuđih grešaka. Odazivanje tom nagonu naziva se osvetom i kaznom.

~ Savladavanje nagona od neudjeljivanja novca naziva se darežljivošću, a odazivanje ovom nagonu zove se tvrdičluk.

~ Savladavanje nagona za hranom i pićem u određeno vrijeme naziva se postom.

~ Ako se čovjek odupre nagonu da druge tovari nečim i da im ne olakša teret, to se naziva čovječnošću.¹⁰

Sve što je dio ili postaje dijelom čovjekovog svijeta i njegovog djelatnog odnosa, stava – postupanje ili suzdržavanje jeste sabur. Sve ove vrline ili osobine vezane su za strpljivost, uz koje se i širokogrudost smatra jednim vidom strpljenja kada se radi, kako kaže El-Dževzije, o izvršenju obaveze ili preporučene stvari uz volju i zadovoljstvo.

S obzirom na oblast djelovanja sabur se dijeli na: strpljivost u izvršavanju obaveza i ibadeta, strpljivost u izbjegavanju zabranjenih stvari i grijeha i strpljivost u podnošenju Allahovih odredbi bez ljutnje. To je u skladu sa podjelom sabura prema šerijatskim propisima: vadžib (obavezan), mendub (preporučeno), zabranjen, pokuđen i muhab (dozvoljen). Obavezan sabur, kako navodi El-Dževzije, dijeli se na tri vrste: sabur kod zabranjenih stvari, sabur pri oblikovanju farzova i sabur kod nesreća na koje čovjek ne može uticati (bolest, siromaštvo i sl). Preporučeni sabur treba biti: sabur od

¹⁰ El-Dževzije, Ibn Kajjim: *Knjiga uputa za strpljive i zahvalne*, str. 28-29.

pokuđenih stvari, sabur u preporučenim stvarima i sabur da se na zločin ne uzvrati istom mjerom. Sabur kod zabranjenih stvari dijeli se na tri vrste: sustezanje od hrane i pića do smrti, zatim sustezanje od lešina, krvi i svinjskog mesa zabranjeno je kada je očigledno da će se umrijeti bez toga.¹¹

Imajući u vidu dvojnost ljudske prirode, prvi dio jeste onaj pokretački – koji nas pokreće na djelovanje; drugi dio je onaj koji nas poziva na uzdržavanje: „Sabur utiče na oba tako što princip djelovanja usmjerava na dobročinstvo, a princip uzdržavanja stavlja u službu čuvanja od loših djela i svega što može načiniti štetu nama samima ili drugim ljudima.“¹² Izvor naših problema Hasić prepoznaje u našem grijehu, koji činimo prema Uzvišenom, ljudima i prema sebi. Rješenje za mnoge probleme moguće je naći u *saburu kao strpljenju*, jer, kako kaže Mejmun ibn Mihram, ništa se ne može dobiti pa ni neko dobro završiti, bez strpljivosti. U slučaju ratnih zbivanja, na primjer, potrebno je sačuvati mjeru, kako u riječima, tako i na djelu. Jer, sabur i hrabrost kao antipodni etički fenomeni, kako uviđa Šefket Krcić, upućuju na činjenicu da je čovjek Bosne uvijek pokazivao spremnost da stoji uspravno čak i u vremenu smrti, kako je to dobro uočio i veliki Miroslav Krleža, a ne da se ponizno ponaša i da ne obraća pažnju za zaštitu vlastitih

¹¹ Isto, str. 46. „Primjeri pokuđenog sabura: 1. Sustezanje od jela, pića, oblačenja i općenja sa ženom u mjeri da to naštetiti tijelu; 2. Sustezanje od općenja sa ženom kada ona to zahtijeva, a on nema štete od toga; 3. Ustrajavanje u pokuđenoj stvari; 4. Sustezanje od činjenja pohvaljenog djela.“

¹² Hasić, Alen: „Sabur je hrana za duševni mir“, *Revija Forum*, Forum Bošnjaka Crne Gore, Podgorica, br. 19, str. 66. Kada je u pitanju strpljivost, ona se u djelatnom ljudskom stavu očitava dvojako: prvo – kada se očekuju dobrobiti onda se ima strpljenja, a kada je u pitanju haram onda strpljenje često izostaje. Čovjek ne može da kontroliše sopstvenu strast, gramzivost, pohlepu – nema strpljenja ni u čemu.

interesa, komšija, prijatelja, kad je u pitanju odbrana života, vatana, časti i ugleda.¹³

Kada se govori o izvorima sabura u kontekstu tumačenja islamskog nasljeđa, treba razlikovati tjelesne i duhovne izvore, a svaki od njih se dijeli na dragovoljni i prinudni: „Prvi – tjelesni izborni sabur jeste kad čovjek radi nešto što je teško za tijelo, po svojoj volji i izboru. Drugi – tjelesni prinudni sabur jeste kada čovjek trpi bol udaraca, bolest, rane, hladnoću, toplotu i drugo. Treći – duševni izborni sabur je kada se čovjek trudi da radi ono što je lijepo i prema vjeri i prema razumu. Četvrti – duševni prinudni sabur jeste kada je čovjek strpljiv od svog voljenog koji je od njega nasilno odvojen.“¹⁴ Sa pitanjem koja vrsta sabura je najsavršenija: strpljivost u naređenim stvarima, strpljivost u sustezanju od zabranjenog ili strpljivost u onome što je Allah odredio, odgovor je da je to strpljenje koje se tiče obaveza i dužnosti, bez obzira da li se radi o naredbama i zabranama. Ta vrsta strpljivosti je vrednija od strpljivosti u podnošenju određenja.¹⁵ Kada govorimo o strpljivosti kao mjerilu nečije ljudskosti, onda se to shvata kao čovječnost koja se određuje po tome, kako kaže Imam Ahmed, što se ostavlja ono što se voli radi onog čega se bojiš.

U suprotstavljanju silama strasti, kada nagon vjere u dobro, i u Uzvišenog ima nadmoć nad nagonom strasti, pobjednici su na ovom i budućem svijetu. Oni su, kaže El-Dževzije, zaradili Allahovu blizinu saburom. Za razliku od saburli ljudi, imamo one koji su „bankrotirali u strpljenju“ – u teškoj su muci, u glibu nesreće, lošem stanju i u nemilosti neprijatelja. Suština njihovog

¹³ Krcić, Šefket: „Prilozi za kritičko-aksiološko proučavanje etike Bosne“, Zbornik: *Etika Bosne*, Goražde, Godina I, br. 1, 2019, str. 179-203.

¹⁴ El-Dževzije, Ibn Kajjim, 2005, str. 55.

¹⁵ Isto, str. 55. Ovdje se daje pojašnjenje: „Dobra djela mogu izvršavati i pokorni i nepokorni, a kada je u pitanju sustezanje od zabranjenih stvari, tu ustraju samo iskreni vjernici.“

egzistencijskog (vido)kruga ogleda se u: spletkarenju, prevarama, praznim nadanjima, samoobmanama, odlaganjima poslova, prevelikim očekivanjima i procjenjivanjima trenutnog nad vječnim. O njima poslanik kaže: „Nemoćan je onaj ko slijedi svoja nahođenja i ima prema Allahu prevelika nadanja.“¹⁶ (Ibn Madža, 4260) ako se prazne misli pretvaraju u nadanja, da bi postale zamisli koje prerastaju u namjere i na kraju u odluke, čovjeka vraćaju na početak problema, kao što se uzaludno potroši energija u odnosu na radnju bez cilja i dobiti.¹⁷

Da je socijalna strana čovjeka nezaobilazan faktor za ideal pravog života, navodi i Nerkez Smailagić, kad kaže da je islam po svojoj suštini „individualni čin srca, ali je usmjeren i okrenut kolektivnoj sudbini čovjeka.“ Iz Kur’ana se da izvesti dokaz da ideal pravog života pojedinca, tj. života sa smislom, zrači svoju vrijednost na sve druge.¹⁸ Dokaz njegove humane okrenutosti i sklonosti čovjeku jeste i razumijevanje čovjeka, ali i poziv čovjeku „da poživi svoju zemaljsku egzistenciju, ne lišavajući

¹⁶ Isto, str. 36. Autor ovdje razjašnjava kako ovakvih ljudi ima nekoliko vrsta. Neki od njih „bore se protiv Allaha i Njegovog Poslanika; oni nastoje uništiti ono što Poslanik propovijeda; oni odvrćaju od Allahovog puta i žele ga iskriviti i izopačiti kako bi ljude od njega odvratili. Druga vrsta se okreće od onoga što poslanik propovijeda i prepušta se dunjaluku i njegovim uživanjima. Neki od ovih su: munafici, dvoličnjaci, licemjeri koji žele izvući korist i iz nevjerovanja i iz islama. Zatim, tu su raskalašni ljudi koji samo traže zabavu i koji su prepuštenu igri i nemaru... Oni svoj razum koriste samo kada treba da smisle neku smicalicu pomoću koje će zadovoljiti neku svoju strast.“

¹⁷ Isto, str. 86. „Čovjek treba znati da ga je Allah stvorio za beskraj i vječnost; za sigurnost bez straha; za bogatstvo bez siromaštva; za savršenstva bez mahana...na ovom prolaznom i kratkotrajnom svijetu iskušava ga, svijetu gdje se neprestano smjenjuju snaga i nemoć, sigurnost i strahovi.“

¹⁸ Smailagić, Nerkez: *Uvod u Kur'an*, Medicinska naklada – Zagreb, 1975, str. XXXIX

se svega onoga što pripada čovjekovoj potrebi, naravno – osim opačina i krajnosti.“¹⁹ Prevashodno, čovjekov obračun mora se voditi sa imoralnim snagama svijeta koje su prepreka njegovom duhovnom razvoju. Činiti dobro, a sprečavati zlo vrhovni je moralni princip za pobjedu istine, za što je i uputno udruživanje, islamsko zajedništvo i solidarnost. Sabur je u tom smislu i dogovornost u okupljanju i okupljanje u dogovornosti. Islam je ideologija koja istrajava u organizovanju svih oblasti života, kao i vjera iz koje nastaje sistem državne organizacije i društvenog uređenja u isto vrijeme.²⁰

Kao čovjekova težnja, moć je ideal koji implicira da čovjek potencijalno može preuzeti odgovornost u skladu sa samim sobom. Međutim, svoju izvornost taj ljudski ideal duguje, kako kaže Ramezani Reza u svojoj knjizi *Etički stavovi Allame Tabataba'ija* čovjekovoj duši, njenim moćima i nagonima. Svaka moralna vrlina povezana je s nekom od moći duša, a svaki moralni porok dovodi se u vezu s nagonima.²¹ Međutim,

¹⁹ Isto, str.XXXIX/XL „Zajednica je izvanjski oblik ostvarenja moralnog jedinstva vjernika, inače će na zemlji nastati smutnja i nered (8, 72–73). To se gradi na svim razinama, od obitelji kojom mora vladati uzajamna ljubav i uvažavanje, do društva, čiji principi moraju biti harmonija, pravda, jednakost i solidarnost.“

²⁰ Avdić, Čamil: „Islam na raskrsnici“, *Godišnjak*, BZK Preporod, Sarajevo, 2006, str. 350. „Islam je u svojoj onovi revolucionarna ideja koja je proklamovala neprekidnu borbu protiv idolopoklonstva, nasilja (opresije), socijalne nepravde, iskorištavanja čovjeka od čovjeka, jednom riječju, borila se protiv svake vrste haosa i neorganizacije.“

²¹ Ramezani, Reza: *Etički stavovi Allame Tabataba'ija*, Fondacija Mulla Sadra“ u BiH/Islamisches Zentrum Hamburg, Sarajevo, 2014, str. 108. Ramezani ovdje nadalje razjašnjava: „On aristotelovskom metodom objašnjava rodove vrlina i poroka i na poseban način pojašnjava vrste, klase i jedinke svakog od njih. Na taj način pristupio je predstavljanju svake moralne vrline i poroka. Koristeći se ajetima i predanjima, te moralnim islamskim

koordiniranost razuma, volje i akcije dovodi do jedinstva kao jednog od čovjekovih ideala.²² Put u nepoznato jeste u stvari činjenje dobrog djela u iskušavanju izvjesnosti egzistencije, a „pravednima stoji uput da idu zajedno i da se bore, s ciljem da metež, prinuda i belaj budu iskorijenjeni s lica zemlje.“²³ Čovjek najbolje misli kada se bori, a muhadžirska etika sabura itekako jeste borba.

Čovjek je obdaren slobodom i akcijom, iako je njegova odgovornost srazmjerna njegovim moćima, a glavni zadatak vjerujućih ljudi jeste njihovo aktivno sudjelovanje u borbi za uspostavljanje društvenog sistema utemeljenog na miru, harmoniji i pravičnosti. Moralna odličja boraca protiv zlih sila i nasilja legitimišu njihova nastojanja: oni moraju biti časni ljudi i odani vjernici, kaže Nerkez Smailagić, da bi se među tim odličjima posebno izdvajali *strpljenje i dobra djela* (11, 10–11), koja im, pored svih prepereka, teškoća i pretjerivanja, pomažu da ustraju na božjem putu (3, 146–147). „Mali broj takvih valjanih može nadvladati veliku vojsku nevjernika (2, 249) jer je moralna snaga jača od materijalne mase. Vjera je jezgo moralne snage čovjeka i s njom je on nepobjediv (3, 160).“²⁴

Stvoren da teži i dosegne savršenstvo i istinsku sreću, čovjek uzima u obzir potencijale, slobodu i moć izbora koju dobija od Allaha, kad je veoma važan izbor cilja i kretanje prema njemu. Ostvarljivost uspjeha je proporcionalna stepenu sopstvenih mogućnosti i sposobnosti. Allama Tabtabaija kaže da je Uzvišeni Allah odredio da činioci sreće prevladaju nad činiocima nesreće:

podukama; on ih podrobno objašnjava, navodeći načine pristupa i liječenja svakog poroka na filozofski, naučan i praktičan način, a u nekim slučajevima, zbog određenih povoda, pristupa savjetovanju i upućivanju, što je samo po sebi veoma vrijedan i obuhvatan posao.“

²² Isto, str. 177.

²³ Isto, str. 179.

²⁴ Smailagić, N.: *Uvod u Kur'an*, str. XLI.

„Jedan od propisa djela iz aspekta sreće i nesreće ogleda se u tome da činioci sreće prevladavaju nad činiocima nesreće. Prvoj skupini (činioci sreće) pripadaju svi lijepi atributi i odlike, poput pobjede, postojanosti, stabilnosti, sigurnosti, utemeljenosti i opstanka, dok se nasuprot njima nalaze činioci druge skupine, tj. netrajanje, neispravnost, nesigurnost, strah, prolaznost, potlačenost i sl.“²⁵ Vrline ili poroci, kao postojana duševna svojstva u jakoj su vezi s pitanjem sreće i nesreće, jer sreća je nedostižna ukoliko se ne posjeduju vrline i ispravna uvjerenja, a *moralna nužnost i nepobitnost jeste sabur*. Jer, za razliku od drugih vrlina ili načela, *etika sabura nije moralni zakonik, već kao povijesno ozbiljena mudrost, ona je moralna zakonodavnost – jedina je (samo)odgovornost i dužnost, koja nije naprosto zadata, već i koja zadaje*.

Etika sabura kao egzistencijska kodificiranost opstajanja bošnjačkog naroda

Ako se zapitamo, zašto etiku sabura nazvati i muhadžirskom etikom, dokazivati je kao takvu, odgovor treba potražiti u povijesno-moralnom kontekstu postojanja bošnjačkog naroda na balkanskim prostorima, kada njegov psiho-socijalni lik i egzistencijski usud saživljava sa svim istorijskim i životnim izazovima da bi se opstajalo, jer, ona je, u stvari, *povijesna tvorevina koja proishodi iz specifične povijesne opstojnosti*. A onda je, uz kolektivističko njegovanje zavičajne običajnosti i duhovnosti, kao i prisustvo moralnog i svakog drugog opreza u odnosu na predjele i naseobine u kojima se nastavljala borba za opstanak, u odnosu na nove okolnosti i zemlju domaćina, korespondirala svijest i misao o relevantnim razlikama, koje je valjalo prebroditi, kada se slično ne objašnjava sličnim i kada se moralo počinjati iz početka. Stoga se nezaobilaznom i bitnom

²⁵ Ramezani, Reza: *Etički stavovi Allame Tabatabajia*, Sarajevo, str. 330-331.

treba promišljati uloga jedne nove, ali i stare etike sabura onih „osuđenih na put“. Takva etika opstajanja je i uput, i opomena novim generacijama o trebanju jake svijesti, ne samo o onome „što je i kako bilo“, već i o onome kako se uz etiku sabura opstajalo i da im se takva istorija više nikada ne bi ponavljala.

Po prirodi stvari, čovjek kao društveno biće teži biti dio zajednice na osnovama ravnopravnosti, jednakosti i humanizma – istinskih tekovina i vrijednosti demokratskih društava, utemeljenih na transparentnosti pravnih normi i sloboda u svijetu ljudskog praksisa. Muhadžirska etika sabura jeste dio, ne samo kulturno-povijesnog specifikuma, već i dio bošnjačke duhovnosti i individualizacije, a sabur – moralni kamen međaš čovjekovog karaktera, koji nije niti u riječima, niti u djelima, već je odraz stanja duha. Ova etika ne odudara od historijske predstave, pripovijesti i interpretacije načina ljudskog postojanja kada se sabur javlja i kao osjećaj dužnosti prema drugima i prema sebi, kako kaže stara izreka: *Alteri vivas o portet, si vis tibi vivere*.²⁶, da bi iz povijesne filozofije svijesti mogla emanirati u ljudski svijet praksisa. U tom smislu se kaže: kao takva, ona je, u stvari, etika održanja koja ne smjera ka „području neprozirnih emocija“, već koja nadilazi nazore i domete, ne samo afektivnih potencijala nacionalizma, već i duh kriptoreligijskog fundamentalizma.

U skladu sa izvornošću i utemeljenošću bošnjačkog vjerskog identiteta²⁷ u islamskoj tradiciji²⁸, samo razumijevanje, pa i

²⁶ „Treba živjeti za drugoga ako hoćeš da živiš i za sebe.“

²⁷ **Vjerski identitet Bošnjaka** fundiran je u okvirima normativnog islamskog učenja i prakse, kao dijela ehli-sunnetskog pravca u islamu; u oblasti teologije uključeno maturdijsko učenje, dok se u oblasti islamskog prava drži do hanefijske pravne metodologije.

²⁸ U tom smislu islam znači čisto srce i dobra duša, častan život, predanost i požrtvovanost, dobra djela, znanje i poštenje, život u miru sa okolinom i sa sobom.

tumačenje *muhađžirske etike sabura* podrazumijeva predstavljanje (istraživanje) njenih različitih segmenata i aspekata u okvirima ljudskih svjetonazora. Muhađžirska etika sabura u praktikumu svoje povijesne primjenjivosti, ne samo da ne odudara od bošnjačke nacionalne identifikacije,²⁹ već se, kao pitanje svakodnevnog života, treba shvatati i promišljati u odnosu na „trajnu paradu“ kolektivističkih, ali i nadasve individualističkih odluka, od kojih je veliki dio moralne prirode, a većina se formira ne samo našim razmišljanjem, već i našom intuicijom. Još je Al Gazali (1058-1111) ukazivao da se moralna priroda (*huluk*) ne zadobija spoznajom dobra ili zla, niti čak sposobnošću činjenja dobra ili zla, već je riječ, iznad svega, o stanju ljudskoga duha (*nefs*). Prema njegovom shvatanju, karakter je prethodnik djela i sobom predstavlja svojevrsno duhovno ustrojstvo koje omogućava da se moralno vrijedni postupci javljaju neposredno, bez razmišljanja ili odlučivanja.³⁰

²⁹ **Nacionalni identitet Bošnjaka** podrazumijeva zasebne bošnjačke narodne običaje, autohtone bošnjačke simbole i posebnost bosanskog duha, u čijem se kolektivitetu grade zajednička kultura, tradicija i zajedničko porijeklo. Ovaj tip identiteta je u najtešnjoj vezi sa pitanjima državotvornosti i političke osviještenosti Bošnjaka, kada se odbrana i očuvanje nacionalnog imena samorazumljivo i nužno nameće kao očuvanje nacionalnog integriteta, etničke samoodrživosti i vjerske dostojanstvenosti. U istorijskom pogledu nacionalnoj identifikaciji je stalo do održanja kontinuiteta nacionalnog jedinstva i održanja homogenosti, vodeći računa o nepovredivosti istog. U tom smislu, nadopunjava se afirmacija svog etnosa i islamskog vjeroispovjedanja u otporu prema svim vidovima asimilacije, podmetanja, krivotvorenja i udvajanja nacionalnog imena. Isto tako, ovaj vid identifikacije podrazumijeva posredovanje tekovina islamskog civilizacijskog kruga kao jednog od tri dijela svjetske kulturne baštine, u kodifikaciji religijsko-kulturološke ravni, sa poimanjem i rezonovanjem dijalektičnosti odnosa etničke identifikacije i nacionalne emancipacije

³⁰ Espozito, Džon L.: *Oksfordska istorija islama*, CLIO, Beograd, 2002, str. 122. „Takvo duhovno usrojstvo odraz je vizije koja postoji u čovjekovom

1. Strpljivost kao sabur

Kao dio bošnjačkog mentaliteta, strpljivost kao sabur (strpljenje, samosavlađivanje) je karakteristika, ali i ishod unutrašnjeg uvjerenja Bošnjaka da su, u njihovom životu, nevolje stalno prisutne i da ih iznova treba savlađivati strpljivo i dugotrajno. U povijesnom smislu, to je navikavanje duha da prati vremensko slaganje slika životnih formi prošlosti da bi nas oslobađale nepotrebne težine u sadašnjosti. Strpljivost se u krugu ljudske egzistencije, ne samo očitava, već i nameće kao istinska potreba iz koje se rađaju istrajnost i revnost, mirna, kultivirana i neagresivna narav u odnosu na mučan život. To znači živjeti život i prema svojim principima, u kojem se iznova harmoniziraju riječi i djela. Strpljivost prati smisaoni slijed srednje mjere u svemu. Tako se jača i samodosljednost koja iznova generiše snagu karaktera. U odnosu na opasna i granična pitanja čovjekove egzistencije i dubinskih kriza njegovog opstajanja, kada je čovjek stavljen u iskušenja, uz osvješćivanje da je razuzdanost, često, siguran put u nevolju, iznova se rađa strpljivost kao generički princip preispitivanja stvarnosti u odnosu na-sebe i u odnosu na-svijet, dajući mogućnost da vidimo stvari onakve kakve jesu, a ne onakve kakvi smo mi.

U tom smislu El-Dževzije kaže: „Beznađe je brat i partner nemoći. Strpljivost je partner i podrška pametnome. Ako bi čovjeka u beznađu pitali: „Ko ti je otac?“, rekao bi: „Nemoć“. A kada bi pitali pametnoga: „Ko ti je otac?“, rekao bi: „Strpljivost.“³¹ *Strpljivost kao sabur* jeste i pomirljivost sa prirodnim poretком stvari, sa onim što slijedi u hodu sopstvene neminovnosti kao prirodne događajnosti i prihvatanja

srcu i predstavlja dobro ili zlo u onoj mjeri u kojoj se to srce služi kur'anskim providenjem.“

³¹ El-Dževzije, Ibn Kajjim, 2005. str. 26.

(ne)izvjesnosti smrti. *Sabur je stoga nadobičajan, jer je individualizovana stvarnost čina i postvarivanje onoga što će doći, što će biti i što će se desiti.* Ovaj tip sabura se suočava i sa istovremenim prepoznavanjem problema i kroćenjem emocija u suprotstavljanju teškoćama – kao što je potrebno strpljenje u podnošenju teškoća, tako je potrebno i u podnošenju lijepih stvari.

2. Selamet kao sabur

Selamet kao sabur odraz je širine i punoće ljudskog duha koja daje orijentaciju u prostoru i vremenu, uz odgovor na pitanja: gdje sam sad, gdje sam bio i gdje mogu biti. Upućuje nas na istinsko dobro, sa odbacivanjem svega što je prazno, lažno i što sija spolja. U ovoj vrsti sabura duša je ispunjena vedrinom, i u samopovjerenju, odslikava se kao poziv čovjekov - ne odstupati od predanja najjačih moralnih razloga i načela koje je usvojio u svojoj porodici, zajednici, društvu. On nije samo glas, već i moralno proviđenje, odazivanje i odgovor na istinske životne izazove, jer, kako reče Montenj, najveća stvar na svijetu je da umijemo pripadati sebi. Selamet kao sabur nas upravo navodi da, sa obuzdavanjem želja i kratkotrajnih uživanja, da bi se izbjegli sramota i kajanje, služimo svojoj savjesti i da vladamo svojom voljom, kada je potrebna jaka usmjerenost na obuzdavanje strasti, nagona i želja. Snaga volje, koja je vrednija od svakog uspjeha, proishodi upravo iz selameta kao sabura. To je i uzdržavanje od zadobijanja neke prednosti ili dobrobiti za sebe na uštrb drugoga, koje uči otklonu od samoidealizacije, autodestrukcije, samooptuživanja i svakog vida mazohističkog ponašanja, jer u saburu, bez jadikovanja i nečinjenja bilo kakvog grijeha, nema srditosti na (pred)određeno. U duhovnom smislu, *selamet kao sabur*, zaokružujući racionalizaciju svijeta i sebe u svijetu, istovremeno je u mimohodu raznih nevolja i poteškoća

i poziv na neočajavanje, nepaničenje, nejedanje i netužakanje, dok se konstituiše samostalno i nezavisno mišljenje, uz stalno prisutnu spremnost na zaštitu od nepravde i nepravdičnosti. Shodno tome, Ismet Dizdarević kaže: „Sa načinom mišljenja i ponašanja Bošnjaka nespojiv je nasilan karakter, agresivnost, podmuklost, nadmenost, iako se ovim izrazima obilato koriste oni kojima smeta upravo ono što Bošnjaci, ‘dobri Bošnjani’ nose od pamtivijeka – tolerantnost, senzibilitet za nevolje drugih, sabur je stvarno, a ne kurtoazno prihvatanje drugog i drugačijeg, otvorenost u prihvatanju novog ali i opravdano čuvanje svojih ustaljenih, lijepih i korisnih običaja.“³² Najbitnija pretpostavka ove vrste sabura odražava se u čovjekovoj spremnosti da dostojanstveno i časno podnosi nevolje, što potvrđuje neiznošenje žalbi i bogatstvo u iskušenju. Sa nevoljama se treba suočiti bez ljutnje, malodušnosti i žalopjki, jer, pričati o nedaćama i problemima nije u suprotnosti sa saburom, međutim, ako se priča o nedaćama uz ispovijedajuće žalbe, onda to nije sabur; osim žalbi koje se upućuju Uzvišenom. Sam zahtjev da se učini sabur duboko je moralan čin, koji je, ne samo, odraz samopoštovanja i samosvojnosti, već i odraz dobronamjernosti i spremnosti da se dijeli sa nekim dobro i zlo. U samonadmašivanju i osvajanju zasluga, bez ikakve želje za priznanjem, dolazi se i do distanciranja od gomile, kad čovjeka u njegovom savršenstvu i neograničenosti, nikakva neminovnost, niti sila ne mogu načiniti lošim. Tako se sa selametom gradi težnja ka ustaljenom i mirnom životu, uz svijest o kauzalnoj vezi između jednakosti u pravičnosti i pravičnosti u jednakosti. Tako se angažuje saupućenost vrline i dobra, kao i ružnoće i zla, da bi se sa strpljivošću i vedrinom ljudi i učili da ne traže dobra i prava rješenja za pogrešne

³² Dizdarević, Ismet: „Naravi Bošnjaka: izvorna osobenost i široka otvorenost“, *Znakovi vremena*, Institut Ibn Sina, Sarajevo, zima-proljeće 2004, Vol. 7, dvobroj 22/23, str. 217.

probleme, kada se ne trči za srećom već mi na nju nailazimo. Držati do selameta kao sabura uvijek je iskorak u plemenitost na putu vrline i duhovnog napretka.

3. Samozatajnost kao sabur

Samozatajnost kao sabur posjeduje dubinu kao unutrašnju procjenu duha usmjerenu ka ravnoteži, balansu do daljnjeg – do neke izvjesnosti. Oslanja se na vremenovanje nekog problema sa kojim se u strpljivosti promišlja dati problem ili situacija – predstavljajući se na jedan način, da bi se u (ne)određenoj vremenskoj distanci pokazalo drugačije ili sasvim suprotno – zašto se (ne)treba ili (ne)mora odmah djelovati. Kao samokontrola afekata, strasti i nagonских impulsa, sabur prizvodi pravilo – ne posrni i ne predaj se – nikad! Ova vrsta sabura predstavlja snažnu moralnu kumulaciju ukroćenih i kanalisanih emocija preko čega se dolazi do čiste svijesti iz koje se gradi moralna samosvjesnost o tome šta se radi, ukazuje se spoznaja o tome što se i kako radi, da bi uz čvrstinu volje, činu dala snagu vladanja, istovremeno rađajući zdravu (samo)kritičnost. Sve je to garancija mogućnosti samouviđanja dobrih i loših strana sopstvenih sposobnosti, motiva i osobina. To nam (po)kazuje da svi naši naponi treba da budu usmjereni prema suštini problema i procjenjivanju načina rješavanja istih, pogotovo kada se treba baviti uzrokom više nego posljedicom, a nekad prioritet davati rješavanju posljedice u odnosu na uzrok. Ono od čega kreće ova vrsta sabura jeste postizanje mudrosti kao smirenosti i uravnoteženosti, uz (ne)primanje blagodeti i (ne)iskušavanje iskušenja radi razumijevanja teškoća ili problema u kojima se neko nađe. Samozatajnost kao sabur dubinska je mudrost usmjerena ka istini o tome zašto ili kako se nešto događa, jer, istina je izvjesnija ako se rješavaju problemi, pogotovo na duže staze, što

je jedan od imperativa ove vrste sabura. Poznavanje značenja ovih pojmova daje nam upute kako graditi osjećaj mjere za otkrivanje istine u svemu, kada se u moralnom rasuđivanju i promišljanju poseže za analizom i analognim pristupom – sagledavanjem sličnih situacija sa datom situacijom. U tom smislu, Konfučije je davno rekao: „Ko je oprezan preko mjere izgleda plašljiv. Ko je odvažan preko mjere, izaziva nered. Ko je iskren preko mjere djeluje okrutno.“ Ova vrsta sabura je najprijemčivija kad čovjek vodi tešku bitku sa samim sobom i sa nepoznanicama u sebi da bi se otvorio prema drugima. Poseban aspekt ovog vida sabura nailazi na iskušenje u odnosu na ljude koje je priroda tako formirala (udesila) i predodredila da se u odnosu na njihovo samoljublje i najperfidniji egoizam čovjek mora naoružavati hrabrošću i odvažnošću da bi se održao – egzistencijski opstajao. Da bi duša ostala (č)ista, posredstvom snage sopstvenog karaktera, čovjek na putu mudrih (pr)ocjena treba da gradi i posjeduje spokojstvo u duši, težeći ka savršenstvu.

4. Samoprevazilaženje kao sabur

Ovaj dio etike sabura predstavlja snažnu moralnu autoregulaciju čijim se posredovanjem, u ključnom momentu, nadilaze, ne samo evidentni razlozi i snažni argumenti za reagovanje, kad se, u zauzimanju neposrednog stava kao odraza imanentno snažnog moralnog stanja – najvišeg stepena vrijednosti, istovremeno saživljava osjećaj odgovornosti i osjećaj dužnosti, čija će prva reakcija biti čin i ono što iz njega proishodi – u pravom momentu ili u pravo vrijeme (ni rano, ni kasno). Ovaj aspekt etike sabura razlikuje se od svih drugih momenata i aspekata postupanja u skladu sa vrlinom, ne samo zbog toga što je sabur „ukras drugim vrlinama“, već zato što se u odnosu na moralne izazove u nekim odsudnim momentima i

prelomnim situacijama ne može ništa planirati – odluka se donosi brzo, uz jasno i čvrsto reagovanje i opredjeljenje, koja će prerasti u čin, u djelo na koje čovjek tjera sebe iz sebe, iz neslučenih i nesvjesnih moći. Iako je često nemoguće sve predvidjeti, dok afekat gradi stanje trpljenja u kojem nema jasnih ideja, čovjek je u *samoprevazilaženju kao saburu* više usredsređen na problem nego na sebe, kada se u trenutku procjenjuje količina trpljenja i zla sa kojom se suočava, istovremeno inicirajući misao da se već događa ono što se treba dogoditi – ono od čega se strepi i u odnosu na što je prisutan strah. Tako se istovremeno, ne samo formira razgovjetna i jasna ideja kao svijest o samom duševnom potresu, neizvjesnosti, strahu ili strepnji, već se prazni i neutrališe sva negativna duševna punina. Navedena svijest-ideja odvaja se od afekta i njegovog dejstva, pa se u jedinstvu ideje i duha ukida stanje trpljenja – u saburu se javlja sabur. Taj novi sabur koji prevazilazi, nadilazi prethodno stanje (s)trpljivosti ostvaruje direktno suočavanje sa problemom, u kojem se djelatno reaguje na isti, sa čistim osjećajem kuda vodi neka radnja ili niz radnji u mehanizmu svog djelatnog samohoda, kad (raz)rješava, zahvata i doseže najbitnije ili najviše ciljeve. Otuda dolazi nova snaga kao novo strpljenje koje u samohodu nužnosti preuzima primat, kada se istovremeno kontinuirano jača smjelost u teškoći. Istovremeno, um je gospodar koji posredstvom *samoprevazilaženja – jedinstva dejstvjuće duševne i fizičke snage* posjedujući realistično-ostvarive ideje, ne dozvoljava da prevladaju osjećanja i sklonosti, jer, ako um ne uzvlada njima, ona gospodare čovjekom. To je zapadanje u slobodu primjerenog i pravičnog djelanja, postupanja na osnovu potpune ravnoteže motiva i pobuda. Dok samoprevazilaženje kao sabur praktičnom razumu daje *pravilo*, moralno-zakonodavnom umu nalaže samosavladivost – *pribranost*. Tu se podrazumijeva i spremnost na neizbježno nadolazeće promjene koje slijede.

Samoprevazilaženje kao sabur koristi se i razboritošću, pronicljivošću, sposobnošću pravilnog procjenjivanja i snalažljivošću. *Razboritost* se tiče svakog pregalaštva koje je spremno na istinski iskorak u sopstvenu slobodu, koju je nemoguće odjednom i posve zahvatiti. Smislaonost takvog iskoraka utemeljena je u čvrstoj odluci i vjeri u sebe, sa sviješću da se sopstvena sreća i sreća svojih najbližih gradi dvojako: spremnošću da se raskrsti sa sputavajućim predrasudama, stereotipima i nedoumicama, uz daljnu duhovnu i fizičku pokretljivost reflektujuću na djelatan stav. Pored toga, ona se odražava kao održivost individuumu sposobnog na balans između sagledavanja, preispitivanja, konkretizacije i djelanja. A sve to, ujedno i nadalje jeste spremnost na životno ozbiljenje koje pojedinca gradi kao porodično, zavičajno i biće zajednice.³³

³³ Muratović, Esko: *O razboritosti onih koji ne odustaju – otržnost Bihoraca*, Revija Bihor, Zavičajni klub Bihor, Luksemburg/Montenegro, br. 16, GODINA V, 2015, str. 51. „*Otržan* (razborit) jeste onaj koji slobodu shvata kao dobro, posredstvom kojeg će uživati u drugim dobrima. Otržnost se kao mladalačko zahvatanje života, vitalnosti, zdravlja i svježine vrhuni u dostojanstvu jedinke koja zna da je sloboda za jake i da za slabe nema sobode. Ona je, stoga, jaka svijest o radnoj disciplini, a ujedno i otklon od neznanja, neizvjesnosti, straha, strepnje, čamotinje, nemaštine i bolesti. Otržni su oni koji ustanu i kažu šta ih tišti, ali koji isto tako umiju da sjednu i slušaju. Oni nijesu, gotovo nikad, u društvu licemjera i ulizica, u društvu onih koji puno pričaju a malo kažu. Damar im kazuje da su promišljeni – o velikom problemu najčešće razmišljaju noću, dok preko dana uvijek nešto rade ne čekajući da se okoriste o nekog. Svjesni su da je u životnim stazama vrlo malo ravnica. Sve su ili uzbrdice ili stramputice, pa stoga, da bi se bilo na stazi kojom se želi ići, mora se nekad koračati stazom kojom se mora ići. Ne zaboravljaju prošlost koju poštuju, pa su i odgovorni pred budućnošću, gradeći i usmjeravajući svoje mogućnosti, sposobnosti i interesovanja što idealnijom životnom putanjom. Oni ne samo da biraju nego su i birani, svjesni da je prava životna radost kad si drugima potreban i drag. Posebna njihova umješnost je u tome da

Pronicljivost kao ocjenjivačka sposobnost, sposobnost je formiranja ispravnog stava, suda o onom što je razboritost birala i odabrala, odnosi sa na mogućnost trenutne uočljivosti i poosvješćivanja shvatanja i mišljenja primjenjivih za donošenje i zauzeće proishodećeg stava o onom čime se bavi pamet. Pronicljivi su oni koji biraju između različitih opcija, sa sposobnošću da se uzmu u obzir sve relevantne činjenice i okolnosti.

Slijedi *rasudljivost* kao sposobnost pravilnog procjenjivanja u odnosu na ono ispravno, pravo i pošteno. Pošteno i pravo suđenje ukazuje na blagonaklon stav i dobronamjernost, uz spremnost da se oprosti i postupa milostivo.

Snalažljivost je sposobnost koja se sastoji u pronalaženju i primjenjivanju drugih ili posebnih sredstava za doseganje postavljenog cilja. Ukoliko je svrha kao izbor ispravna i dobra, ona postaje vrlina, ukoliko je za osudu, ona postaje lukavost (hila) kao bolesno stanje duše. Kada svijest i znanje nemaju uticaja na nerealne želje, požude i strasti onda se javlja dubok jaz između pameti i djelanja.

znaju pronaći radost u sebi. Vladaju svojom voljom, a sluge su sopstvenoj savjesti. Znaju da budu zadovoljni sa malo, ali imaju sve što im treba. Pronicljivi su i brzo biraju između različitih opcija, sa sposobnošću da se uzmu u obzir sve relevantne činjenice i okolnosti. U bistrini pogleda stoji istinitost koja je okrenuta dobru a ne zlu, pa se u tom smislu rijetko šta prepušta slučaju.“

Literatura:

- Avdić, Ćamil: „Islam na raskrsnici“, Godišnjak, BZK Preporod, Sarajevo, 2006, 347–357;
- Aristotel: *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 2003;
- Bandžović, Safet: „Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti“, u: Godišnjak, BZK Preporod, Sarajevo, 2006, str. 322–347;
- Dizdarević, Ismet: „Naravi Bošnjaka: izvorna osobenost i široka otvorenost“, *Znakovi vremena*, Institut Ibn Sina, Sarajevo, zima-proljeće 2004, Vol. 7, dvobroj 22/23.
- Espozito, Džon L.: *Oksfordska istorija islama*, CLIO, Beograd, 2002;
- Grejling, E.K.: *Šta je dobro?*, Laguna, Beograd, 2003;
- Hasić, Alen: „Sabur – hrana za duševni mir“, *Revija Forum*, oktobar 2011, Podgorica, br. 19, str. 66;
- Hefe, Otfrid: *Umijeće življenja i moral*, Akademski knjiga, Novi Sad, 2011;
- Jonas, Hans: *Princip odgovornost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990;
- Jurić, Hrvoje: *Iskušenja humanizma*, Filozofska istraživanja, Zagreb, 2018;
- Kant, Imanuel: *Kritika praktičnog uma*, BIGZ, Beograd, 1990;
- Kant, Imanuel: *Metafizika morala*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci/Novi Sad, 1993;
- Meki, Džon: *Etika*, Plato, Beograd, 2004;
- Muhić, Ferid: „Historija i istina: antologijski prilog hermeneutici bošnjačkih muhadžira“, *Almanah*, br. 35/36, Podgorica, 2006, str. 329–333;
- Muratović, Esko: „Neki aspekti etike vrline u duhu moderne i savremene epohe“, *Almanah*, Podgorica, juli 2019, str. 145–157;
- Muratović, Esko: „O Aristotelovoj etici vrline“, *Glasnik Bihora*, Centar za kulturu Petnjica, br. 4, 2019, str. 173–186;

-
- Muratović, Esko: „O razboritosti onih koji ne odustaju – otržnost Bihoraca“, *Revija Bihor*, Zavičajni klub Bihor, Luksemburg/Montenegro, br. 16, Godina V, 2015, str. 51;
 - Krcić, Šefket: „Prilozi za kritičko-aksiološko proučavanje etike Bosne“, Zbornik: *Etika Bosne*, Goražde, Godina I, br. 1, 2019, str. 179–203;
 - Kider, Rašovrt: *Etičke dileme*, CID, Podgorica, 2006;
 - Smailagić, Nerkez: *Uvod u Kur'an*, Medicinska knjiga, Zagreb, 1975;
 - Spahić, Derviš: *O moralnosti i bogobojažnosti*, Starješinstvo islamske zajednice BiH, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1986;
 - Sharif. M.M.: „Etička učenja Qur'ana“, u: *Historija islamske filozofije*, August Cesarec, Zagreb, 1988;
 - Rastoder, Šerbo: „Dugo su muslimani ovih prostora pristajali na ulogu ‘grešnika’“, nedjeljnik *Stav*, Sarajevo, br. 171, Godina IV, str. 28–31;
 - Ramezani, Reza: *Etički stavovi Allame Tabatabaija*, Fondacija Mulla Sadra u BiH/Islamisches Zentrum Hamburg, Sarajevo, 2014;
 - Šestanović, Muhamed: „Karakterologija Bošnjaka“, *Znakovi vremena*, Ibn Sina institut, Sarajevo, zima-proljeće 2004, Vol. 7, dvobroj 22/23, str. 219–231;
 - Zbornik: *Etika Bosne i Hercegovine*, Internacionalni univerzitet u Goraždu, Goražde, Godina I, br. 1, juni 2019.